

ЛЕКЦІЯ 2

ПРИРОДА МОВИ. ПОХОДЖЕННЯ Й РОЗВИТОК МОВИ

План

1. Природа мови.
2. Проблема походження мови. Теорії моногенезу і полігенезу.
3. Основні процеси розвитку мов і діалектів.

Література

1. Венгринюк М. І. Вступ до мовознавства : конспект лекцій. Івано-Франківськ : ІФНТУНГ, 2016.
2. Вступ до мовознавства: підручник / Ред. І.Голубовська. Київ : ВЦ “Академія”, 2016.
3. Кочерган М.П. Вступ до мовознавства: Підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів. Київ : Видавничий центр “Академія”, 2001 (*і пізніші видання*).
4. Левицький А.Е., Сингаївська А.В., Славова Л.П. Вступ до мовознавства. Київ : УНЛ, 2006.

1. Природа мови

Мова – суспільне явище

Мова – це найважливіший засіб людського спілкування і пізнання.

Мова – це суспільне явище, вона виникла в людському суспільстві й існує в людському суспільстві. Отже, мова має суспільну природу.

Розвиток мови в конкретному суспільстві залежить від мовної політики в ньому.

Мовна політика – свідомий вплив суспільства на мову через цілеспрямовані урядові заходи.

Диференціація мови за особливостями використання

- 1) загальнонародна мова – сукупність мовних одиниць, що ними користуються всі члени суспільства, які говорять однією мовою. Обслуговує всі сфери життя суспільства і представлена кількома стильовими різновидами: розмовний, офіційно-діловий, науковий, публіцистичний, художній, конфесійний;
- 2) діалекти – сукупність мовних одиниць, якими користується певна частина суспільства. Різновиди діалектів:
 - а) соціальні діалекти - сукупність мовних одиниць, якими користуються певні соціальні групи (*арго* – таємна мова; *жаргон* – професійні групи, певні вікові групи, групи за уподобаннями тощо; *сленг* – діалект,

переважно розмовний, який використовують певні групи (студентство, школярі, військові, працівники ІТ тощо);

б) територіальні діалекти – сукупність специфічних мовних одиниць та специфічних форм слів, якими користуються люди лише на певній території.

Знакова природа мови

Мова – це система знаків (звукових і графічних), що забезпечує процес комунікації членів суспільства між собою. Отже, мова має знакову природу. Знак – матеріальний, чуттєво сприйманий об'єкт, який виступає в процесі спілкування заміником іншого предмета, явища, дії або події.

Знак має подвійну природу: з одного боку, знак є матеріальним (має план вираження), з іншого – ідеальним, знак є носієм нематеріального смислу (має план змісту, значення).

Знаками є символи в математиці, фізиці, дорожні знаки тощо. Мовні знаки найважливіші з-поміж усіх знаків.

Знаки загалом вивчає наука, яку називають **семіотикою**.

Мовні знаки – це одиниці мови. Мовні знаки вивчає мовознавство.

Матеріальний бік мовного знака: мовні знаки ми сприймаємо за допомогою наших органів чуття (чуємо або бачимо).

Значення мовного знака – «соціально усвідомлюване, закріплене суспільною мовною практикою, стійке відношення знака до психічного відображення певних предметів чи явищ дійсності та їх класів – уявлення, поняття і т.д.» (О. С. Мельничук).

Які мовні одиниці вважати знаками?

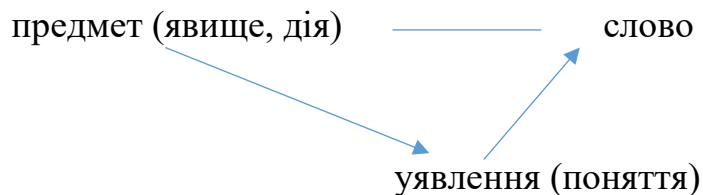
Одні мовознавці схильні вважати знаками всі мовні одиниці: фонemi, морфеми, слова, словосполучення, речення.

Інші мовознавці фонemi не зараховують до знаків, бо вони не мають значення, а морфеми вважають напівзнаками, бо вони не можуть самостійно виражати значення, наприклад суфікс **-к-** самостійно не виражає значення. Його значення виявляє себе тільки в складі слова: *ніжка* (суфікс надає значення здрібнілості), *учителька* (суфікс є виразником граматичного значення жіночого роду).

Речення теж не знак, це вже структура, яка утворена із знаків.

Мовознавець С. В. Семчинський справжнім мовним знаком вважає лише слово, бо тільки слово має значення, яке виявляє себе самостійно.

Семіотичний трикутник

2. Проблема походження мови. Теорії моногенезу і полігенезу

Виникнення мови тісно пов'язане з виникненням людини і людського суспільства.

Питання походження мови вивчають різні науки: антропологія (наука про походження й еволюцію людини), зоопсихологія (вивчає психіку тварин, її прояви, походження і розвиток), біологія (система наук про живі організми), етнографія (досліджує культурно-побутові особливості народів, їхнє походження та територіальне розміщення, міжетнічні взаємини), мовознавство.

Розрізняють:

- походження конкретних мов (виникли не раніше 10 тисяч років тому);
- походження мови загалом (людство заговорило декілька сот тисяч років тому).

Коли, де, чому, як виникла мова?

Гіпотези походження мови

Звуконаслідувальна гіпотеза – мова виникла шляхом наслідування звуків природи. Започаткована ще давньогрецькими філософами Демокрітом (460 - 370 р. до н.е.) і Платоном (427 – 347 р. до н.е.). У XIX ст. її підтримував американський лінгвіст, професор санскриту в Єльському університеті Вільям Дуайт Уїтні (1827-1894).

Критика теорії:

- 1) мова виникла випадково, а не з потреб суспільства у спілкуванні;
- 2) звуконаслідувальні слова в кожній мові складають дуже малу частину словника;
- 3) звуконаслідувальні слова в різних мовах звучать по-різному, залежно від звукового складу мови, а тварини скрізь подають звуки однаково.

Собака: гав-гав (укр.), вов-вов (датська), вау-вау (угорська), бау-бау (італійська), гуф-гуф (іспанська), вуф-вуф / раф-раф (англійська), ван-ван (японська)

Kim: няв (укр.), міав (датська), мяу (угорська), мяу (італійська), мяо (іспанська), меоу (англійська), нян-нян / няо-няо (японська)

Серйозно сприймати цю гіпотезу немає підстав. Тому німецький та англійський філолог Фрідріх Макс Мюллер (1823 – 1900) жартівливо назвав її "теорією гав-гав",

Звукосимволічна гіпотеза – звуками людина передає свої враження про навколишній світ. Між почуттями й емоціями людини і звуками є певний прямий зв'язок.

Започаткована ще давньоримським християнським теологом Аврелієм Августиним (354-430). Він говорив, що слово *mel* "мед" приємне для слуху, а *acer* "гострий" - неприємне. У XVII–XIX ст. цю гіпотезу розробляли німецькі вчені Готфрід-Вільгельм Лейбніц (1646-1716), Вільгельм фон Гумбольдт, Якоб Грімм (1735-1868), Гейман Штейнталь (1823-1899), український мовознавець Олександр Потебня (1835-1891), швейцарський мовознавець Шарль Баллі (1865-1947).

Наприклад, за спостереженнями В. Гумбольдта, звукосполучення [li] передає уявлення про те, що ніби ллється (*Lied* "пісня", *Licht* "світло"), а звук [w] асоціюється із неспокоєм, невідомістю (*wehen* "віяти", *Wind* "вітер", *Wolke* "хмара", *Wunsch* "бажання").

Дослідження кінця XX ст. підтверджують, що звукосимволізм відіграв велику роль у виникненні мови, але не основну.

Вигукова гіпотеза (довільних вигуків) – довільні вигуки з'являлися як реакція на певні почуття та емоції людини.

Наприклад, людина ударилася об щось і вигукнула: «Ой!» (реакція на біль). Від цього вигуку утворилися слова *ойкати*, *ойкання*, *ойкало* (про людину, яка багато ойкає). Так розвивалася мова.

Започаткували теорію епікурейці Давньої Греції (IV–III ст. до н.е.). Вони вважали, що виникнення мов зумовлене природною потребою людини виражати звуками свій душевний стан. Підтримували теорію

франко-швейцарський філософ-просвітник Жан-Жак Руссо (1712–1778) «пристрасті зумовили перші звуки голосу», тому мова перших людей була «мовою поетів»

французький письменник-енциклопедист Шарль де Бросс (1709–1777) первісна людина пройшла ті самі стадії, що їх проходить маленька дитина: позбавлені сенсу звуки потім перейшли у вигуки.

Отже, перші слова людини – це вигуки

Гіпотеза соціального договору – мова виникла за домовленістю людей. Гіпотеза є розвитком учення Демокріта й Аристотеля про умовність назв речей.

Висунув гіпотезу Діодор Сицилійський (90-21 рр. до н.е.)

Спочатку люди жили розрізнено, поодиноці шукали собі їжу, але з часом почали допомагати один одному, їх звуки були ще неосмисленими. Поступово вони перейшли до слів і придумали назви для кожної речі.

Але щоб домовитися, потрібно було вже мати мову.

Гіпотеза трудових вигуків – мова виникла у процесі колективної трудової діяльності людей на основі інстинктивних вигуків під час спільних дій. Ці вигуки згодом перетворилися на назви трудових процесів.

Виникла в другій половині XIX ст. Висунув її німецький філософ Людвіг Нуаре (1829-1889), підтримував німецький економіст, історик Карл Бюхер (1847-1930). Первісна мова була набором дієслівних коренів, які позначали назви трудових процесів.

Гіпотеза жестів – звукова мова виникла на основі мови жестів.

Запропонував радянський лінгвіст-сходознавець, фахівець з кавказьких мов, історик Микола Марр (1865–1934).

Жести – це допоміжний засіб спілкування.

Гіпотеза походження мови німецького філософа Ф. Енгельса (1820–1895) – людина, мова і думка формувалися одночасно в процесі перетворення людиноподібних мавп (австралопітеків) у людину. Поштовхом до цього була спільна праця.

Була панівною в Радянському Союзі.

Інші гіпотези: божественного походження мови, космічного (інопланетного) походження мови.

Сучасні погляди на походження мов

Теорія моногенезу (від гр. monos "один" і genesis "народження, походження") – вчення про походження всіх мов світу від однієї мови.

Ця теорія пов'язана

з біблійним ученням про божественне походження людини і мови,

з ідеями італійського мовознавця Альфредо Тромбетті (1866-1929) про спорідненість деяких сімей мов і правомірність їх об'єднання в макросім'ї

з ученням Миколи Марра про 4 елементи (сал, бер, йон, рош), від яких нібито походять усі слова сучасних мов

з методом глотохронології американського мовознавця Морріса Сводеша (1909-1967), який довів існування великих макросімей мов і наявність між ними споріднених зв'язків.

Теорію моногенезу підтримував український мовознавець Олександр Мельничук (1921-1997), а нині її пропагує київський мовознавець Юрій Мосенкіс (нар. у 1970 р.).

Теорія полігенезу – (від гр. poly "багато" і genesis "народження, походження") - протилежний моногенезові погляд. Пов'язана з ідеєю декількох різних центрів походження людини і відповідно різних мов.

Більш вірогідною вважають теорію моногенезу.

3. Основні чинники розвитку мов. Процеси диференціації та інтеграції

Мови постійно розвиваються за своїми законами, змінюються.

Закони мають об'єктивний характер, тобто розвиток мов не залежить від волі людей.

Чинники мовних змін

- 1) зовнішні** – зміни у житті народу-носія мови (економічні зміни, науково-технічний прогрес, суспільно-політичний розвиток, різні історичні події, розвиток культури, взаємодія з іншими народами тощо).

Від зовнішніх чинників залежать не тільки зміни, але й саме існування мов.

Наприклад, на початку XVII ст. зникла прусська мова (говорили нею на південному сході Прибалтики, на Схід від Вісли), до середини XVIII ст. зникла полабська мова (західнослов'янська мова, яка була поширена на лівому березі Лаби (Ельби). Обидві мови витіснені німецькою мовою.

Цікавий факт. Гаркаву вимову звука [г] у французькій мові пояснюють тим, що при дворі Людовика VIII той, хто оголошував королівські накази, мав орфоепічну ваду: гаркавив [г]. Ця неправильна вимова закріпилася як норма.

- 2) **внутрішні** – зміни, зумовлені розвитком самої мови, її внутрішніми потребами. Наприклад, чергування *О, Е* з *І* (зумовлене занепадом зредукованих голосних Ъ, Ь): *стіл – стола, піч – печі*.

Зовнішні і внутрішні закони тісно пов'язані між собою.

Процеси в історії розвитку конкретних мов

Диференціація – процес, за якого з однієї мови виникає дві або більше мов (праслов'янська мова → сучасні слов'янські мови; донедавна одна сербсько-хорватська мова розпалася на дві – сербську і хорватську).

Інтеграція – процес впливу однієї мови на іншу за їхнього контактування між собою. Залежно від характеру контактування (форма, сила і тривалість контактування) виникають різні явища:

- 1) запозичення слів, звуків, граматичних категорій;
- 2) поява спрощених мов для тимчасового спілкування між різномовними прошарками населення (піджин, креольські мови);
- 3) схрещення мов, унаслідок чого виникає нова мова. В основі такої мови лежить одна з контактних мов (мова-переможниця). Інша (переможена) мова залишає "сліди" в новоутвореній мові, які називають субстратом і суперстратом.

Субстрат (від лат. sub "під" і stratum "шар, пласт", звідки substra-tum "підкладка") - елементи переможеної мови автохтонного народу в мові-переможниці прийшлого народу-завойовника. Наприклад, наприкінці II і в середині I ст. до н.е. Галлію завоювали римляни. Перемогла романська мова, але в неї увійшло чимало елементів галльської.

Суперстрат (від лат. super "над" і stratum "шар, пласт", звідки superstratum "накладка") - елементи переможеної прийшлої мови народу-завойовника в мові-переможниці місцевого населення. Наприклад, тюркські (булгарські) елементи в слов'янській болгарській мові.